

SEMANTİK STRUKTURDA BAŞ VERƏN LEKSİK–SEMANTİK DƏYİŞMƏLƏR

Linqvistik semantikanın əsas problemlərindən biri nominativ mənalı sözlərin semasioloji dəyişmələri və onların səbəbləridir. Dilçilik yarandığı ilk gündən sözlərin yaranma tarixi və məna dəyişmələri problemləri ilə məşğuldur. Linqvistik semantikanın tarixi də məhz bu səbəblərlə bağlıdır.

Semantik dəyişikliyin iki fərqli səbəbi var. Bunlar dildənkənar səbəblər (dillə bağlı olmayan) və linqvistik səbəblərdir (dili əhatə edən).

Semantik dəyişiklikdə ekstralingvistik səbəblər əsasən semantik dəyişikliyin sosial və ya tarixi səbəbləri ilə bağlıdır. Əgər “ekstralingvistik” terminini parçalasaq, görürük ki, bu, dilin özündən kənarında mövcud olan “əlavə” amillərə aiddir:

1. Psixoloji amillər. Psixoloji amillər insanların sözə və onun mənasına baxışına təsir edən amillərdir. Əgər sözün ilkin mənası aydın deyilsə, ona yeni məna verilir. Sözün mənası da tabu ola bilər və ya evfemizm kimi istifadə olunur, məsələn. “Ölmək” termini ölənin birini təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər.

2. Sosiomedəni amillər. Bu, semantik dəyişikliyin ekstralingvistik səbəbləri üçün bəlkə də ən ümumi amildir. Ölkənin sosial, iqtisadi və ya siyasi statusunda baş verən dəyişikliklər semantikaya əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Buna misal olaraq sənaye inqilabından sonra sözlərin mənasının necə dəyişdiyini göstərmək olar, məsələn. ‘mühərrik’ sözünün mənası müharibədə istifadə edilən ümumi cihazları təsvir etməkdən xüsusi bir mexaniki cihazı təsvir etməyə dəyişdi. Bu o deməkdir ki, sözün semantik dəyişikliyə (daha dəqiq desək, daralma) gətirdiyi bildirilir.

3. Mədəni/ensiklopedik amillər. Bu amillər sözün mənasının dəyişməsinin mədəni səbəblərinə istinad edir. Bu, sözün təsnifatının dəyişməsinə səbəb olan (semantik dəyişikliyə səbəb olan) mədəni dəyişikliklər ola bilər. Məsələn, “cool” sözü əvvəlcə caz musiqisi kontekstində istifadə edilmişdir, lakin cazın populyarlığı artdıqca bu söz dəbdə olan hər şeylə əlaqələndirilir.

Sözün mənacə dəyişməsindən bəhs edərkən iki başlıca cəhəti fərqləndirməliyik: 1) yeni mənanın yaranma səbəbi. Yeni mənanın yaranma səbəbi dilin özü ilə bağlı deyildir, dilxarici faktordur, yeni cəmiyyətin ehtiyacıdır.; 2) yeni mənanın yaranma üsulu. Yeni mənanın yaranma üsulu hər bir dilin daxili qanunları ilə, onun sisteminə məxsus xüsusiyyətlərlə əlaqədardır.

I. Yeni mənanın yaranma səbəbi özündə aşağıdakı amilləri ehtiva edir:

1. Mənanın itməsi
2. Sözü adlandırarkən məna və ya konseptual məzmunun dəyişdirilməsi
3. Bir ad verilməli olan yeni bir mənanın ortaya çıxması

Tarixi-ictimai faktorların təsiri ilə yaranan yeni əşya və hadisələri müvafiq şəkildə adlandırmaq zəruriyyəti meydana çıxır. Yeni əşya və hadisələri adlandırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan biri də sözün yeni mənadə işlədilməsidir. Dildə mövcud olan sözlərin müəyyən əlaqə əsasında yeni anlayışları bildirməsi hadisəsi semantik derivasiya adlanır: quş (quş qoymaq ifadəsində), pəncərə (dərs cədvəlində), kəsilmək (imtahanda). Meydana çıxmış yeni anlayış, əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış, əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözlərin mənası genişləndirilə bilər. Bütün bu yeni mənalara yeni meydana çıxan əşya və hadisələri bilavasitə adlandırmaq ehtiyacı ilə əlaqədar yaradılmışdır. Lakin yeni mənalara heç də həmişə obyektiv aləmin əşya və hadisələrini adlandırmaq ehtiyacı ilə əlaqədar olmur, bəzən də mövcud əşya və hadisələri yeni, ekspressiv şəkildə adlandırmaq zərurəti ilə əlaqədar olur. Bu proses müxtəlif şəkildə baş verə bilər. Belə ki, səciyyəvi peşə-sənət sözlərinin mənalara ədəbi dilə daxil edilir, müəyyən məna alaraq daha geniş mənalara ifadə edilir.

Beləliklə, semantik dəyişmələrin başlıca səbəbi olan dilxarici amillər predmet və hadisələrin dəyişmə prosesidir. Bundan başqa, o dildə danışanların tərkibində baş verən dəyişmələr də sözün mənasının dəyişməsinə bəis olur. Bu halda real həyatda dəyişmənin təsiri olmur, ya da heç bir dəyişmə baş vermir. Cəmiyyətə miras qalmış bəzi dil ənənələri isə yenilənir, dəyişdirilir.

II. Yeni mənanın yaranma üsulu isə aşağıdakı amilləri özündə ehtiva edir:

1. yeniliyə can atmaq (dilçilikdə);
2. istifadə rahatlığı, birmənalılıq, aydınlıq üçün səy göstərmək;
3. dil vahidlərinin bir -birinə qarşılıqlı təsiri;
4. ləksəmə sonradan yeni bir məna verilməsi ilə adi istifadədən kənarə çıxmağa səbəb olan yanlış kontekst seçimi
5. bənzətmə qanunu və s. [1, s.275-277].

Beləliklə, dildə semantik dəyişmələrin iki başlıca (dildaxili və dilxarici) səbəbi vardır və əslində bunları şərti olaraq fərqləndirmək lazım gəlir. Mahiyyətcə isə adlandırmanın özü fərqləndirmədir.

Linqvistik ədəbiyyatda terminləşmə prosesində semantik dəyişmələr tədqiq olunarkən onun dörd növünü qeyd edirlər: 1) mənanın dəqiqləşdirilməsi; 2) mənanın daralması; 3) oxşarlığa görə eynilik; 4) müştərəkliyə görə eynilik [2, s.108-109].

Anlayışlar arasında oxşarlığın həmişə mümkünlüyü, əlbəttə, iddia oluna bilməz. Müştərək anlayışların eyniliyi bəzən mənanın dəqiqləşdirilməsi ilə yaxınlaşır. Bu zaman anlayışın definisiyası onun mənasını dəqiqləşdirmiş olur. Məsələn, “boğaz” - ümumişlək söz, “boğaz” – anatomiyada termin. Verilmiş növlərin hər birində mənanın dəyişməsi baş verir. Bu isə metaforikləşməyə xas olan cəhətdir. Boğaz sözü terminoloji mahiyyət kəsb etdikdə onun mənası müvafiq definisiya ilə təyin

olunur. Coğrafiyada bu termin dənizin iki quru arasındakı dar hissəsi kimi təyin olunur. Anatomiya isə boğaz boyunun, qida borusunun və nəfəs yollarının yerləşdiyi ön hissəni bildirir. Ümumişlək söz kimi boğaz leksik vahidi mütləq qida borusunun başı və nəfəs yollarının yerləşdiyi hissə kimi qəbul olunmur. Məsələn, “boğazını üzmək” ifadəsi heç də anatomiya qeyd olunan hissənin kəsilməsi anlamında deyil. “Boğaz” sözü coğrafiyada oxşarlığa görə metaforikləşmişdir. Müxtəlif qabların ağızları və gövdələri arasındakı hissə də oxşarlığa görə *metaforikləşmənin nəticəsidir* [3, s.19].

Müasir Azərbaycan dilində “dam” sözünün omonimi də mövcuddur. Fars dilindən keçmiş “tələ”, “tor” mənalarında işlənən bu söz forma eyniliyinə baxmayaraq, tamamilə fərqli leksik-semantikaya malikdir. *Dam qurmaq – tələ qurmaq, hiylə düzəltmək. “Xalqa bunlar hamı qurublar dam, Bir bunu anlamaz bu qövmi-əvam”* [4, s.89].

Semantik dəyişmə prosesində iki cəhət özünü göstərir: 1) *ümumişlək sözlər mənə cəhətdən dəyişərək terminoloji mənə ifadə edir*; 2) *terminin özü mənə cəhətdən dəyişərək (genişlənərək, xüsusiləşərək) daha yeni elmi-texniki, ictimai-siyasi məzmunlu terminoloji mənə ifadə edir*[5, s.61].

Antuan Meye mənə dəyişmələrinin səbəbini ictimai inkişafda görür. Alimin fikrincə, *“mənə dəyişmələri cəmiyyətin tərkib hissələrinin dəyişmələri ilə bilavasitə əlaqədardır”*[6,s.93-102].

Ümumiyyətlə, mənənin üç şəkildə dəyişməsi müəyyən edilmişdir: mənə genişlənməsi, mənə daralması və mənə köçürülməsi.

Mənə genişlənməsi – bu termin sözün adlandırma funksiyasının genişlənməsini bildirir. Söz və ya söz birləşməsi dar ixtisası və ya xüsusi terminoloji mənəni bildirməkdən çevrilib, ümumxalq dilində işlək olan ümumi ədəbi dilə məxsus mənə kəsb edir. Məsələn, riyaziyyata məxsus mənfə, müsbət terminləri mənəca genişlənməmişdir: “mənfə təsir oyadır”, “müsbət münasibət bəsləyir”.

Müxtəlif sənət, peşə, məşğuliyyət forması və s. ilə əlaqədar söz və ifadələrin ümumxalq danışq dilinə keçməsi həmin vahidlərin mənəca genişlənməsini əks etdirir. Astrologiya ilə əlaqədar: *“ulduzu parlamaq”, “bəxt ulduzu”, “ulduzu batmaq” (sönmək) və s.* Dənizçiliklə əlaqədar: *“ləvbər salmaq”,* nərd oyunu ilə əlaqədar: *“şəş gəldi”,* uşaq oyunları ilə əlaqədar: *“beşdaş oynamaq”* və s.

Fars dilindən alınmış “baha” sözü əslində dəyər, qiymət mənasını bildirir. Məs. Bahasına nə verim?, Bahasına pul verməyib ki!. İndi həmin söz dilimizdə mənəca genişlənməmiş, öz dəyərindən yüksək mənada işlənərək, qrammatik funksiyasını dəyişərək, həm də sifət kimi çıxış edir. Məsələn: baha qiymət.

Habelə ərəbcə “fəqir” sözü “yoxsul, kasıb” mənasını ifadə edir. Dilimizdə isə bu sözün mənası genişlənilib sakit, yazıq, zərərsiz mənası kəsb edir.

B.Xəlilovun fikrincə, *sözlərin mənasının genişlənməsi halı dilimizdə iki şəkildə özünü göstərir: a) heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan sözlərin mənasının genişlənməsi, b) genişlənməmiş sözlərin öz əvvəlki mənələrindən uzaqlaşaraq, yeni mənə kəsb etməklə öz semantikasını genişləndirməsi.* Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bəzi sözlər heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan əvvəlki mənələri ilə yanaşı, yeni mənədə- ictimai-siyasi mənədə da işlənir. Məsələn, *danışq* sözü bir və ya bir neçə nəfərin şifahi şəkildə öz fikirlərini bir-birinə çatdırmasını bildirir. *Hazırda danışq* sözü ilkin mənası ilə yanaşı, iki tərəf, iki nümayəndə heyəti, iki ölkə arasında hər hansı bir şey barəsində gedən fikir mübadiləsi mənasını da bildirir [7, s.145].

Elçi sözü oğlan evi tərəfindən qızı istəmək üçün qız evinə göndərilən şəxsi bildirir. Hal-hazırda bu söz dilimizdə heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan, əlavə ictimai-siyasi mənə da qazanmışdır: yeni diplomatik nümayəndə mənasında işlənməyə başlanmışdır.

Qulluqçu sözünün əvvəlki mənası varlı adamların evində işləyən şəxsi bildirmişdir. İndi bu söz cəmiyyətdə çalışan, müəyyən bir idarədə işləyən şəxsi bildirir.

Semantik daralma mənə dəyişmələrinin ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Dilçilik ədəbiyyatında bu proses “mənənin xüsusiləşməsi”, “mənənin konkretləşməsi”, “mənənin məhdudlaşması” daadlanır. Mənəca genişlənmənin əksi olan semantik daralma prosesi insan idrakının inkişafı ilə bağlı anlayışların ifadəsində özünü göstərən diferensiasiyanın, əşya və hadisələrin adlandırılmasındakı dəqiqləşmə və konkretləşmə meyilinin nəticəsidir. Tarixi inkişaf prosesində söz əvvəlki mənələrindən birini, yaxud bir neçəsini tərk edir və ya ümumxalq dilindən alınıb terminoloji sistemə daxil olur. Bunlar isə müvafiq şəkildə mənənin tarixi və texniki cəhətdən daralması adlanır. Semantik daralma zamanı sözün geniş işlənmə əhatəsi məhdudlaşır, söz daha dar mühitdə işlənməyə başlayır. Dildəki sözlərin mənələrindən daralması bilavasitə söz köklərinin inkişafı ilə, alınma sözlərin təsiri ilə bağlıdır. *Semantik daralma nəticəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən çoxlu söz qrupları yaranır* [8, s.49-50].

Semantik daralma prosesinin tarixi çox qədimdir. Bu prosesin əsas yaranma amillərindən biri sözlərin mənələrindən ümumilikdən daha çox konkretliyə doğru inkişafıdır. Yəni əşya və hadisələrin ümumi cəhətlərinə yox, konkret əlamətlərinə ad vermək, eyni zamanda ümumilikdən konkret mənələrə keçid semantik daralmanın əsas atributlarından biri olmuşdur. Sözlərin adlandırma funksiyası dillərin qədim dövrlərində ümumi mənələrə xidmət etmişdir. Oxşar mənə qrupları diferensiasiyasının nəticəsi kimi reallaşmışdır. Dildaxili zənginləşmənin qədim üsullarından biri olan semantik daralma sözlərin konkret mənələrindən yaranmasında daaz rol oynamamış, eyni növ və cinsdən olan məfhumların adını formalaşdırmışdır. Türk dillərinin leksikasında semantik daralma prosesi pratürk dövründən başlamışdır. *Türk dillərinin pratürk dövrü üçün bərpə olunmuş arxetip formaların nüvə semantikasının mənə tutumu semantik daralma prosesi ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur* [8, s.50].

Keçmişdə hər cür dördayaqlı heyvan sürüsü “ilxı” adlanırdısa, indi yalnız at sürüsünə belə deyilir. “Aş” sözü vaxtilə hər cür yemək/xörək mənasını bildirirdisə, indi bu söz müasir dildə mənəca daralıb yalnız “plov” mənasını mühafizə

etmişdir. Eləcə də, “yemiş” sözü, ümumiyyətlə meyvə, bəhər mənasında işlənirdisə, indi bu söz mənaca daralıb, bəhərin yalnız bir növünü – qovun mənasını ifadə edir.

N.M.Budayev, “aş” sözünün “çörək”, “taxıl”, “arpa”, “yem”, “dəniz bitkiləri”, “xörək”, “səhər yeməyi” və s. mənalarında işləndiyini yazır [9, s.190].

Məna daralmasının bir növü də ümumi sözlərin xüsusi söz kimi işlədilməsidir. Hazırda xüsusi isim kimi işlənən və rayon mərkəzini (şəhəri) bildiren “Ağdam” sözü əslində ümumi anlayış bildiren “ağ dam” tərkibindən düzəldilmişdir. X.Natəvanın ulu babası Pənah xan XVII əsrdə həmin ərazidə “ağ dam” tikdirmiş, *bu tərkib sonralar xüsusiləşib “Ağdam” şəkli almışdır* [10, s.128-130].

B.Xəlilovun fikrincə, *sözün mənasının daralmasıda semantik hadisədir*. Məsələn, dildəki *don* sözü vaxtilə *donluq*, *maaş* mənasında idisə, indi geyimin bir növüdür. Yaxud *qonmaq* sözü vaxtilə *sakin olmaq*, *məskunlaşmaq* mənasında olub, indi isə *qonmaq* mənasındadır. *Ər* sözü yazılı abidələrimizdə *igid* sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ər* sözü öz mənasını daraldaraq *kəşi* mənasını bildirir: yəni arvadın qanunu və məhrəm yoldaşı. *Aş* sözü yazılı abidələrimizdə *aş*, *xörək*, *bişmiş* mənalarında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz mənasını daraldaraq *xörəyin bir növü olan plovu* bildirir [7, s.148].

Semantik strukturda gedən dəyişmələrdən biri də mənanın məcazlaşmasıdır. Mənanın məcazlaşmasına metafora, metonimiya və sinekdoxa daxildir.

Məcaz sözün semantikasi ilə bağlı vacib bir dil hadisəsidir. Məcaz daimi inkişafda və təşəkkül etməkdədir. Məcaz dilin kəlmə xəzinəsini zənginləşdirən, onun ifadə qüdrətini təmin edən leksik-semantik vasitədir. İnsan təfəkkürü daim hiss-həyacana, estetikaya, obrazlılığa meyl göstərdiyi üçün məcaz yaranır. *Buna görə məcaz insan psixologiyası ilə də sıx bağlıdır* [11, s.46-47].

Qeyd etdiyimiz kimi məcazın əsas növlərindən biri metaforadır. Dilçilikdə metafora bir sıra dilçi alimlər tərəfindən fərqli aspektdən araşdırılmışdır.

Metafora yunancadan tərcümədə köçürülmə mənasını bildirir. Metafora leksik semantik kateqoriyaya aiddir. Metafora funksional cəhətdən təşbehə oxşar olsa da, struktur cəhətdən ondan fərqlənir. Belə ki, təşbehədən fərqli olaraq, metafora yalnız bənzədilən olur. Bu cəhət metaforanı daha kompakt və obrazlı edir. Metaforanın əmələ gəlməsi təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir. Yəni əşya və hadisələr arasında bənzəyiş, oxşarlıq, müqayisə kimi əlaqələr mövcuddur. Məhz həmin əlamətlərin varlığı bir predmetin adını başqası üçün də işlətməyə imkan verir. Bir predmetin adını başqasının üzərinə götürüb işlətmək üçün həmin obyektə xas olan əlamətlərdən birisi əsas ola bilər. Məsələn, tülkü heyvan adıdır. Bu heyvana məxsus hiyləgərlik, biclik, qorxaqlıq kimi səciyyəvi xüsusiyyətlər onun adının metaforaya çevrilməsinə zəmin yaradır. Belə ki, müəyyən bir şəxsə bu əlamətlərdən yalnız birinin olması onu tülkü sözü ilə adlandırmaq üçün kifayətdir. Metafora emosional ekspressiv xarakterə malik, canlı danışq dilinə aiddir.

Nominativ mənalı sözlərin semantik strukturunda gedən dəyişmələrdə metonimiya hadisəsinin də xüsusi rolu vardır. Uzun müddətdir ki, metonimiya dil araşdırmalarının kölgəsində idi və fikrimizcə tamamilə əsassız olan və heç bir şəkildə fenomenin mahiyyəti ilə izah edilə bilməyən metaforanın yaranmasına səbəb oldu. Metonimik proseslər və hadisələr metaforiklərdən daha az və bəlkə də dil və təfəkkür üçün daha vacibdir, çünki metonimiya, bitişikliyin əsas əlaqələrinə görə, idrak-semantik quruluşda metaforadan daha dərinə kök salmışdır. Göründüyü kimi, oxşarlıq və oxşarlıq əlaqəsi ilə müqayisədə yaxınlıq əlaqəsinin daha dəqiq bilinməsi üçün homo sapiensin inkişafının erkən mərhələsində konseptualizasiya proseslərində metonimik köçürmələr daha aktiv rol oynadı və Metafora ilə metonimiya arasındakı fərqi müəyyən etmək üçün edilən bütün cəhdlər, hər şeydən əvvəl, metonimiya təşkil edən vahidlərin yerləşdiyi münasibət növünün tərifinə qədər azalır. metaforiklərdən əvvəl meydana gəldi.

Metonimiya, eyni idrak sahəsindəki bitişik əşyalar arasındakı əlaqə prosesi və ya xüsusiyyətlər arasında məna köçürülməsini nəzərdə tutur. Metonimiyaların linqvistik mənası, dinləyicinin nəzərdə tutulan referentə daxil olmaq üçün məlumatlarından istifadə edərək şərh etməli olduğu danışanın mənasına bir ipucu. Beləliklə, dinləyicinin nəzərdə tutulan referentə daxil ola biləcəyi şəkildə metonimiyayı formalaşdırmaq natiqin məsuliyyətidir.

Metafora və metonimiya, metaforik-metonimik transformasiyaların sintezinin yaranmasına səbəb olan metonimik və metaforik mexanizmlərin üst-üstə düşdüyü assosiativ proseslərin fəaliyyətinin vahid zehni davamiyyətindədir. Hər iki fenomen eyni konseptual sistem daxilində bir -biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurur. Bir konseptual sahəni digərinə proyeksiya edərkən, oxşarlığı və ya bitişikliyi ilə əlavə bir konseptual genişlənməyə səbəb olan sahənin seqmentlərindən biri aktivləşdirilə bilər. Metonimiyada məqsəd əşyaya, hadisəyə, hərəkətə ifadəlik verməkdir. Biz “Qazan, samovar, çaydan qaynadı” dedikdə həmin predmetləri deyil, içərisində olanın – suyun qaynadığını, bir fincan, bir stəkan içdim”, “bir boşqab yedim” dedikdə qabları deyil, içərilərində olan çayı, kofeni, xörəyi nəzərdə tuturuq.

Məcazın digər növlərindən biri də sinekdoxadır. Məcazın bu növündə eyni söz həm bütövü, həm də bütövün hissələrini bildirir. Bir şey, hadisə haqqında danışarkən onun bütövünü deyil, bir hissəsinin adını çəkməklə təsəvvür yaradılır. Sözün cəm haldakı forması əvəzinə təkde işlənməsi də sinekdoxa hesab olunur. Məsələn, *Tələbənin vəzifəsi yaxşı oxumaqdır, Çalpaq iri addımlarla vargəl edirdi. Sinekdoxa (yunanca synekdoche - işarə ilə ifadə olunan sadələşdirmə) aralarındakı kəmiyyət əlaqəsi əsasında mənanın bir hadisədən digərinə keçməsi deməkdir* [12, s.160]. Sinekdoxa məntiqi əlaqələrə əsaslandığı üçün ayrı bir köçürmə növü olaraq önə çıxır. Sinekdoxa ilə, sözlə işarələnən obyektlərin sahəsi dəyişir:

daha dar bir dairənin adı, dar bir dəstənin yalnız tərkib elementi olduğu və əksinə daha geniş bir obyekt dəstəni ifadə etmək üçün istifadə olunur: geniş dairənin təyin edilməsi, onun ayrı-ayrı elementlərinin təyinatına çevrilir.

Beləliklə, nominativ sözlərin strukturunda leksik-semantik dəyişmələrin səbəbləri aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

1. Semantik strukturda müşahidə olunan dəyişmələr real aləmdəki əşya və hadisələri dəyişməsi ilə bağlıdır.
2. Bu dəyişmələr dil daşıyıcıların tərkibinin dəyişməsi ilə bağlıdır.
3. Leksik-semantik dəyişmələrin səbəbi dilin öz daxili təkamül qanunları da ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Кошкина, Е. Г. Семантическая трансформация: причины и типология В кн.: XXIII Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. М.: Издательство ПСТГУ, –2014. – с. 275-277.
2. Глазунова О.И. Логика метафорических преобразований / СПб.: Изд-во СПбГУ, –2000. – с.108–109.
3. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / M, Adilov., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. – Bakı: Elm, –2019. – 304 s.
4. Şirvani, S.Ə. Seçilmiş əsərləri / S.Ə.Şirvani. – Bakı: Maarif, –2002. – 296 s.
5. Qısa izahlı iqtisadi terminlər lüğəti [Mətn]. Bakı: Nurlan, –2005. – 496 s.
6. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi / A.Axundov. – Bakı: Maarif, –1984. – 390 [2] s.
7. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan nəşriyyatı, –2008. – 442 s.
8. Allahverdiyeva, F. M. Müasir ingilis dilində sadə cümlələrin invariant modelləri və variativliyi: / Filologiya elmləri doktoru avtoreferatı. / – Bakı: – 2021. – 34 s.
9. Гайдуква, Т.М. О первичной и вторичной номинации человека посредством цветообозначений (на материале немецкого языка). Балтийский гуманитарный журнал. – 2018. – Т. 7. № 1(22). – с. 48-52.
10. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / M, Adilov., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. – Bakı: Elm, –2019. – 304 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. – Bakı: Şərç-Qərb, –с. 1. –2006. – 744 s.
12. Василевская Л. И. Синтаксические возможности имени собственного (метонимический перенос у антропонимов) // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 2009. – с. 156-166.

Açar sözlər: semantik struktur, leksik-semantik dəyişmələr, mənə daralması, mənə genişlənməsi, mənənin məcazlaşması

Ключевые слова: семантическая структура, лексико-семантические изменения, смысловое сужение, смысловое расширение, метафоризация смысла

Key words: semantic structure, lexical-semantic changes, narrowing of meaning, expansion of meaning, metaphorization of meaning

SUMMARY

Lexical-semantic changes occurring in the semantic structure

Traditional approaches to semantic change usually focus on the consequences of meaning change and list types of change such as metaphorical and metonymic expansion, expansion and contraction, and the development of positive and negative meanings. However, language is a highly context-dependent communicative activity, whether it is an ongoing discourse or social and ideological changes. Much of the recent work on semantic change has focused on factors that create pragmatic conditions for change in speech flow rather than on the consequences of change. Emphasis has been placed on the contributions of cognitive processes such as analogical thinking, the production of cues about how to interpret a message, and the perception or interpretation of meaning, particularly grammaticalization. Mechanisms of change such as metaphorization, metonymization, and subjectification have been among the topics of particular interest and discussion. It should be noted that the nature of semantic change is a gradual process. The meaning of the word does not change overnight, this process can take many years. Semantic change often occurs with changes in social values. This means that different social or ethnic groups may experience semantic change differently for different words.

РЕЗЮМЕ

Лексико-семантические изменения, происходящие в семантической структуре

Традиционные подходы к семантическим изменениям обычно сосредотачиваются на последствиях изменения значения и перечисляют типы изменений, такие как метафорическое и метонимическое расширение, расширение и сокращение, а также развитие положительных и отрицательных значений. Однако язык представляет собой сильно зависящую от контекста коммуникативную деятельность, будь то непрерывный дискурс или социальные и идеологические изменения. Большая часть недавней работы по семантическим изменениям была сосредоточена на факторах, которые создают прагматические условия для изменения речевого потока, а не на последствиях изменений. Акцент был сделан на вкладе когнитивных процессов, таких как аналоговое мышление, создание подсказок о том, как интерпретировать сообщение, а также восприятие или интерпретация значения, особенно грамматикализация. Механизмы изменений, такие как метафоризация, метонимизация и субъективация, были среди тем, вызывающих особый интерес и обсуждение. Следует отметить, что характер смыслового изменения представляет собой постепенный процесс. Значение слова не меняется в одночасье, этот процесс может занять много лет. Семантическое изменение часто происходит с изменением социальных ценностей. Это означает, что разные социальные или этнические группы могут по-разному испытывать семантические изменения для разных слов.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova